

زنبورعسل و زنبورداری در آینه آیات قرآن کریم و روایات اسلامی

۱۴

حسن جهانگیری^۱، غلامحسین طهماسبی^۲، علی محبوبی^۳، مهدی خجسته‌کی^۴

- ۱- کارشناس مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی دفتر نمایندگی ولی فقیه در وزارت جهاد کشاورزی، قم، ایران.
- ۲- عضو هیئت علمی بخش تحقیقات زنبورعسل، موسسه تحقیقات علوم دامی کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، کرج، ایران.
- ۳- کارشناس سازمان جهاد کشاورزی استان قم، قم، ایران.
- ۴- بخش تحقیقات علوم دامی، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان قم، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، قم، ایران.

تاریخ دریافت: آبان ماه ۱۴۰۰ / تاریخ پذیرش: اسفند ماه ۱۴۰۰

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22092/hbsj.2022.127045

رایانامه: mahdikhojastehkey@yahoo.com

می‌تواند تاثیر بسزایی در موفقیت شاغلان این صنعت داشته باشد. یکی از این وجوه مهم، توجه به اشاراتی است که در ادیان الهی و از جمله دین مبین اسلام در مورد زنبورعسل و فواید آن وجود دارد. کنکاش در آیات قرآن کریم و روایات اسلامی می‌تواند در ایجاد نگرش جامع تر به زنبورعسل و تقویت زیرساخت های فکری فعالان صنعت زنبورداری موثر باشد. از این رو، مطالعه حاضر با بررسی منابع روایی اسلامی و تفاسیر قرآنی سعی در شناخت موضوعات مرتبط

چکیده

قدمت زندگی زنبورعسل، به مراتب بیش از بشر بر روی کره زمین است و بر اساس شواهد تاریخی می‌توان گفت که این حشره مفید از ابتدای خلقت انسان، در تغذیه او نقش داشته است. در حال حاضر و در عصر توسعه صنعت زنبورداری در سراسر جهان، به نظر می‌رسد هنوز هم وجوه ناشناخته‌ای از زندگی زنبورعسل وجود دارد که شناخت آن

با خلقت، نحوه زندگی و رفتار زنبور عسل داشته و همچنین به ذکر گزاره های نقل شده در باب خواص درمانی عسل و فرآورده های زنبور عسل می پردازد. بر اساس نتایج مطالعه حاضر در آیات قرآن کریم به صورت مستقیم به موضوعات مهمی نظیر نحوه خانه سازی، جنس زنبور عسل، نحوه تغذیه زنبور عسل، خواص درمانی و شفا بخشی عسل و همچنین تشریح نحوه و فرآیند تولید عسل اشاره شده است و در روایات اسلامی نیز علاوه بر ذکر خواص درمانی عسل بر توجه به نکات اخلاقی و الگو برداری انسان از زندگی زنبور عسل تاکید شده است.

کلمات کلیدی: زنبور عسل، قرآن کریم، روایات اسلامی

مقدمه

در حال حاضر، زنبورداری در اغلب نقاط جهان و ایران به عنوان یک حرفه جذاب شناخته شده و افراد زیادی در این صنعت در حال فعالیت هستند. در کنار توجه و اهمیت دادن به مباحث علمی و فنی، توجه به جنبه های دینی و فرهنگی زنبورداری، باعث می شود تا این حرفه علاوه بر تامین نیازهای مادی جامعه بشری از بعد معنوی نیز در نگاه زنبورداران مسلمان و مومن حائز اهمیت باشد. این رویکرد مهم، یعنی نگاه معنوی به فنآوری ها و علوم تجربی، نه تنها در پرورش زنبور عسل بلکه در سایر علوم نیز مورد توجه بوده و ارتباط بین علم به طور کلی و دین در گفتمان بسیاری از دانشمندان شهیر جهان وجود داشته و منعکس شده است. برای مثال آلبرت انیشتین برجسته ترین دانشمند قرن بیستم بر این باور بود که علم نمی تواند بی خدا باشد و علم بدون دین را عاجز می دانست. او می نویسد: به دشواری می توانید کسی را پیدا کنید که در بین افکار علمی و عمیق، دارای احساسات مذهبی خاص خود نباشد، اما آن مذهب با مذهب مردم ساده لوح تفاوت دارد (جعفری، ۱۳۸۵). هگل نیز می گوید علم و دین، دو حقیقت مستقل نیستند، بلکه هر دو از حالات ضروری عقل هستند و برای رشد عقل دنبال یکدیگر می روند (جعفری، ۱۳۸۵). اهمیت شناخت دقیق و کسب بینش همه جانبه مادی و معنوی نسبت به مقوله هایی چون زنبور عسل و سایر مولفه های صنعت زنبورداری، در سخنی از پیامبر گرامی اسلام صلوات الله تعالی علیه و آله منعکس شده است جایی که در قالب دعا به درگاه الهی عرضه می دارند: «اللهم ارنی الاشياء كما هي» یعنی خداوندا واقعیت های موجودات را آن گونه که

هستند به من نشان بده (احسائی، ۱۳۶۲). لذا با شناخت و نگرش عمیق تر به زنبور عسل و جایگاه زیستی و خلقت آن، می توان فهمید این موجود فقط یک ماشین تولید عسل با طول حدود ۱۵ میلیمتر (جعفری، ۱۳۸۵) و وزن حدود ۰/۱۳ گرم (Tahmasbi, 2009) نیست و تاثیر گذاری آن فقط به کندوی عسل و محیط اطراف آن محدود نمی شود، بلکه ممکن است تا کیلومترها دور تر گیاهان، حیوانات و انسان های ساکن در آن محدوده را تحت تاثیر قرار دهد؛ زنبور عسل در ارتباط با انسان و محیط اطراف خود دارای شعور و درک متقابل است و به صورت هوشمندانه به رفتارهای افراد و محیط پیرامون پاسخ و واکنش نشان می دهد. اینها و ده ها موضوع مشابه در منابع دینی و در متون اسلامی در رابطه با زنبورداری قابل بحث و بررسی هستند و شاید یک زنبوردار در طول عمر خود کمتر به این ابعاد توجه داشته باشد. با این مقدمه، در این نوشتار سعی شده است تا با نگرشی فرامادی به زنبور عسل و زنبورداری در آینه آیات قرآن کریم و روایات اسلامی، بخشی از ابعاد غیرمادی و معنوی پرورش زنبور عسل با هدف تقویت مبنای اخلاق حرفه ای فعالان و شاغلان این عرصه، ارائه شود.

مواد و روش

روش انجام این مطالعه مرور منابع روایی اسلامی و مراجعه به تفاسیر قرآنی و بررسی موضوعات مرتبط با خلقت، نحوه زندگی و رفتار زنبور عسل و همچنین گزاره های نقل شده در باب خواص درمانی عسل و فرآورده های زنبور عسل بود. همچنین موضوع الگوبرداری از زندگی زنبور عسل نیز به عنوان یکی از سرفصل های تحقیق حاضر مد نظر قرار گرفت. نتایج ارائه شده در متن حاضر بخشی از مطالبی است که در قالب ۲۵ سر فصل و در باب اهمیت زنبور عسل در اسلام تدوین شده و تحت عنوان مقاله حاضر جهت بهره برداری علاقمندان تقدیم می شود.

نتایج

۱. اهمیت زنبور عسل در اسلام و قرآن کریم

در قرآن کریم علاوه بر وجود ده ها آیه که بصورت غیر مستقیم به عسل و فواید آن و توصیف زنبور عسل اشاره دارد، خوشبختانه در دو آیه ۶۷ و ۶۸ سوره مبارکه نحل به صورت اختصاصی به زنبور عسل و جنبه هایی از زندگی

پرده برداری از علوم مکتوم و سر به مهر آن هنگام تلقی می شده است. اشاره به این نکته خالی از لطف نیست که این تشریح اعجاز گونه قرآن کریم از چرخه زندگی زنبور عسل که در چهارده قرن پیش در اختیار مسلمانان قرار گرفته، با پیشرفت علم زنبورداری در این سال ها نه تنها تناقضی ندارد، بلکه هماهنگی آن ها روز به روز بیشتر آشکار شده و اثبات می گردد. برخی از مهمترین گزاره های علمی موجود در آیات شریفه مذکور بطور اجمال به شرح ذیل است:

◆ اشاره به چگونگی لانه سازی زنبور عسل

در آیات ۶۷ و ۶۸ سوره نحل تصریح شده که زنبور لانه سازی را در درختان و کوه ها و صخره ها انجام می دهد و اشاره دارد که علاوه بر کوه و درخت، زنبور می تواند در خانه های خاص دست ساز سکنی گزیند آنجا که می فرماید: و مما یعرشون... آن گونه که در تفاسیر معتبر و در لغتنامه ها آمده، در مفهوم و معنا شناسی واژه "عرش یا ریشه یعرشون"، وجود سقف و نوعی ارتفاع و بنایی که مصنوعی است و ساخته شده توسط بشر و غیر طبیعی می باشد، دیده می شود (قرآن کریم، سوره نمل آیات ۶۸ و ۶۷). از این رو می توان گفت می تواند، اشاره به کندوهای مدرن امروزی یا هر نوع کندوی دست ساز توسط انسان داشته باشد. دقت در شکل مضارع فعل "یعرشون" نیز جالب توجه است. این فعل تمامی زمان های آینده و انواع کندوهای دست ساز توسط انسان در آینده را به خوبی می تواند در بر بگیرد.

این حشره مفید پرداخته شده است. خداوند متعال در این آیات می فرماید:

«وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ

و پروردگارت به زنبورهای عسل وحی کرد که از کوه ها، درختان و جایگاه هایی که مردم برای تهیه عسل برپا می کنند، خانه هایی بگیرد (قرآن کریم، سوره نمل آیات ۶۸ و ۶۷).

ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُمًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

سپس از انواع میوه ها بخور، آن گاه راه هایی را که پروردگارتان معین کرده است رام و فرمان بردار طی کن. از بطن آنها نوشیدنی های رنگارنگی بیرون می آید که در آن درمان بیماری مردم است. به یقین، در این ها برای مردمی که می اندیشند نشانه ای بر یکتایی خدا است (مجلسی، ۱۲۷۵).

اگر هیچ حدیث و روایتی از حضرات معصومین (ع) در دسترس نبود و فقط همین دو آیه از قرآن کریم در اختیار ما مسلمانان قرار داشت، کافی بود تا اهمیت فوق العاده زنبور عسل و محصولات شفافخش آن را از این طریق بشناسیم.

۲. برداشت ها و گزاره های علمی ارائه شده در قرآن کریم در

مورد زنبور عسل

در آیات ۶۷ و ۶۸ سوره نحل گزاره های علمی متعددی از زندگی زنبور عسل در ۱۴۰۰ سال پیش ارائه شده است که برخی از آنها در زمان خود نوعی خبر دادن از غیب و

تصویر شماره ۱: انواع لانه زنبور عسل به ترتیب از راست به چپ: کندوهای دست ساز- آشیانه درختی و لانه گزینی در کوهستان.

اشاره به شفابخش بودن عسل

در آیات سوره نحل به صراحت به شفابخش بودن عسل اشاره شده که استفاده از قدرت جادویی عسل برای حفظ سلامتی، زیبایی، طول عمر و درمان بیماری‌های گوناگون، پیشینه دیرینی دارد. جالینوس حکیم معتقد بود که عسل در درمان بعضی بیماری‌ها اعجاز می‌کند. موکریت، فیلسوف مشهور یونانی که بیش از صد سال عمر کرد، با غذا عسل می‌خورد. فیثاغورث و پیروان او نیز عسل را جزو غذای روزانه خود قرار داده بودند. بقراط که ۱۰۷ سال عمر کرد، پیوسته عسل می‌خورد و برای درمان بیش‌تر بیماری‌ها آن را تجویز می‌کرد (یعقوبی، ۱۳۸۲). ابوعلی سینا، دانشمند بزرگ ایرانی در کتاب پزشکی قانون، خواص شفا بخش عسل را در درمان بیماری‌ها یاد آور شده است و در پزشکی مدرن نیز استفاده از عسل به عنوان ماده موثر در ساخت داروها برای درمان بیماری‌های مختلف تایید کننده شفابخشی عسل می‌باشد که در ادامه در مورد آن توضیحات بیشتری ارائه خواهد شد.

در بعد خصوصیات شفابخشی عسل لازم به ذکر است که ۲۰۰ عنصر در بوجود آوردن خواص شفابخشی منحصر به فرد عسل مشارکت دارند (Siavoshi et al. 2018) که مهم‌ترین آنها فلاونوئیدها و ترکیبات فنلی، ویتامین‌ها، عناصر کمیاب، اسیدهای آمینه و پروتئین‌ها و همچنین آنزیم‌های خاصی از جمله گلوکز اکسیداز، انورتاز و کاتالاز می‌باشند. تا به امروز فلاونوئیدها و ترکیبات فنلی زیادی در عسل شناسایی شده‌اند مانند کریزین، کومپفرل، کورستین، پینیوبانکسین، پینیو کمرین، لووتیولین، آپی ژنین، ژنستین، نارینجین، هسپرتین، اسید پی کوماریک، اسید گالیک، اسیدالائیک، اسید فورولیک، اسید سیرینیک، اسید کافئیک، اسید وانیلیک (Kassim et al. 2010؛ Siavoshi et al. 2018). این عناصر عسل نشان دهنده خاصیت ضد التهابی، آنتی‌اکسیدانی، ضد انعقادی، ضد تومور، ضد میکروبی، آنتی‌متاستاتیک و اثرات ضد سرطانی عسل می‌باشد (Samarghandian et al. 2017؛ Candiracci, 2012). بنابراین اثر مهارکنندگی عسل بر تومورزایی و سرطان‌زایی می‌تواند به دلیل وجود این فلاونوئیدها و اسیدهای فنولیک باشد (Samarghandian et al. 2017؛ Candiracci, 2012). از این رو، عسل ممکن است به عنوان یک عامل پیشگیری و درمانی سرطان از طریق مهار رشد باکتری هلیکوباکتر پیلوری مورد استفاده قرار بگیرد. عسل طبیعی یک مکمل تقویتی برای بهبود

فعالیت قلب و عروق است. مصرف عسل می‌تواند به کنترل فشار خون کمک کند. برای افرادی که دچار کم‌خونی هستند، آهن موجود در عسل باعث خون‌سازی و افزایش فشار خون می‌شود و برای افرادی که پرفشاری به دلایل عصبی یا کلسترول بالا دارند هم کمک می‌کند تا فشار خون‌شان به تعادل نزدیک‌تر شود. به این ترتیب عملکرد قلب هم بهتر خواهد شد (رسد و همکاران، ۱۳۹۷). بر اساس تحقیقات انجام شده عسل در کنترل فشارخون، آرامش اعصاب و کاهش التهابات عصبی و اختلالات عصبی مثل پارکینسون و آلزایمر، تقویت دستگاه عصبی و کاهش بد خوابی، بد اشتها و بی‌حوصلگی (Whyte and Gibson, 2019)، جلوگیری از فعالیت هلیکوباکتر پیلوری و سرطان‌های گوارشی (Ayala et al. 2014؛ Duarte, 2009)، کنترل هلیکوباکتر پیلوری در شرایط تنی و تنی و روی موش‌ها فعالیت ضد باکتریایی در شرایط برون تنی نقش مهمی دارد (پری‌چهره و طهماسبی، ۱۴۰۰).

اشاره به جنسیت زنبور عسل: چرا قرآن کریم، زنبور عسل را مونث خطاب کرده است؟

می‌دانیم در موارد زیادی قرآن کریم، در آیات ناظر به مذکر و مونث، واژه‌های مذکر را به کار برده، به گونه‌ای که یکی از سوالات رایج در باره قرآن کریم از سوی ناآگاهان و مبتدیان همین نکته است، با وجود این، یادگار اعجازی پیامبر خاتم صلوات الله تعالی علیه و آله به هنگام سخن گفتن از زنبور عسل، اشارات، افعال و ضمائر بکار رفته خطاب به زنبور عسل و در باره آن کاملاً مونث و به عبارتی زنانه است. ناگفته نماند هنگام سخن از وحی به زنبور عسل به صورت کلی، قرآن کریم از واژه "نحل" یا اسم جمع آن استفاده نموده که گویی اشاره‌ای به زندگی اجتماعی زنبور عسل در کلنی جمعی او می‌باشد، اما به هنگام صحبت از برخی از فعالیت‌های زنبورها، تماماً با ضمائر و افعال مفرد (و البته به صورت مونث)، از آنان یاد کرده است. قرآن کریم به صراحت از ساخت مسکن و شهد آوری و فرآوری و تولید فرآورده‌های شفابخش مختلف توسط زنبورهای مونث یا همان کارگران، قرن‌ها قبل سخن گفته و این گزاره‌های ارزشمند تاریخی و علمی را در اختیار بشر قرار داده است، آنجا که می‌فرماید: **أَنْ تَأْخُذَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا ... ثُمَّ كَلَىٰ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْئَلْهُ ...**

آنها که با ادبیات عرب بصورت مختصر آشنایی داشته باشند می‌دانند که در این آیه خداوند متعال از فعل مونث

آگاهی نداشتند. بعدها مشخص شد که اگر خداوند متعال خطاب به زنبور عسل از فعل مونث استفاده نموده به جهت آن است که زنبوران کارگر که مسئول جمع آوری عسل، ساخت خانه و شهد آوری هستند، جنس مونث دارند و این

خطاب به زنبورهای کارگری که وظیفه ساخت خانه و جمع آوری شهد را بر عهده دارند، استفاده نموده است. این در حالی است که تا پیش از هزار سال پس از نزول این آیات نیز دانشمندان از جنسیت زنبور عسل به درستی

تصویر شماره ۲: تفاوت های ظاهری جنس نر و ماده زنبور عسل.

یک گزاره علمی بی نظیر از نحوه ساخت عسل در این کتاب عظیم آسمانی است که افزون بر هزار سال بعد صحت و درستی آن توسط دانشمندان علوم زنبور عسل به اثبات رسید.

در بین عوام معروف است: «عسل مدفوع زنبور عسل می باشد»، حال آنکه این عبارت غلط است و هیچ رابطه‌ای بین عسل و مدفوع زنبور عسل وجود ندارد (شهرستانی، ۱۳۸۰) و در مقابل شاید هنوز هم کم نباشند کسانی که فکر می‌کنند مکانیسم ساخت عسل اینگونه است که زنبورها شیر گل‌ها را مکیده و در کندو ذخیره می‌نمایند و فرایندی که روی شهد انجام می‌شود تا این ماده نباتی تبدیل به عسل گردد، در دهان زنبور عسل صورت می‌گیرد. در حالی که ابدای چنین نیست و شهد پس از برداشت توسط قطعات دهانی ساییده لیسنده زنبور عسل که خرطوم نامیده می‌شود از طریق کانال غذایی به حفره دهانی منتقل شده و پس از عبور از گلو، وارد مری می‌شود که لوله باریک و طولی است که کل قفسه سینه را طی کرده و در ابتدای شکم وارد بخش بعدی دستگاه گوارش یعنی عسلدان می‌شود که در حشرات دیگر چینه‌دان نامیده می‌شود (طهماسبی، ۱۴۰۰). شهد

خود یکی از اعجازهای بی نظیر قرآن کریم است.

در آیه دوم و در اشاره به استفاده از گیاهان و میوه‌های مختلف و تولید عسل با عبارت "یخرج من بطونها"، که ضمیر "ها" برای مونث بکار می‌رود و تولید عسل توسط زنبوران کارگر انجام می‌شود که مونث و ماده عقیم می‌باشند، و زنبورهای نر هیچ نقشی در تولید عسل ندارند. بنابراین اشاره قرآن به زنبور عسل مونث برای تولید عسل ۱۴۰۰ سال قبل و پی بردن انسان به جنسیت زنبوران کارگر ۱۱۹۲ سال پس از آن توسط لئوکارت در سال ۱۸۱۳ میلادی با تشریح بدن زنبوران عسل و درک جنسیت واقعی زنبوران کارگر (طهماسبی، ۱۳۹۹)، از اعجازهای قرآن می‌باشد.

● آگاهی دادن از اعضای تشریحی و فرایندهای بیوشیمیایی مرتبط با ساخت و فرآوری عسل:

قرآن کریم اشاره ای به واقعیات درست در نحوه تهیه عسل دارد. این معجزه جاوید الهی با عبارت "مِنْ بُطُونِهَا؛ در شکم های آن‌ها" بر نقش "بطون" در ساخت و پرداخت عسل، تاکیدی آشکار به عمل آورده است که این نیز خود

و خواص عسل دلالت دارند. روایات موجود را می توان به دو دسته کلی تقسیم نمود: گروه اول روایاتی که در باب الگو برداری از زندگی زنبور عسل و وجوه تشابه آن با زندگی انسان نقل شده اند و دیگری روایاتی که در باب اهمیت درمانی مصرف عسل می باشند. در ادامه برخی از این روایات شریف خدمت خوانندگان محترم تقدیم می گردد:

● روایاتی در اهمیت الگو برداری مردم از زندگی زنبور عسل

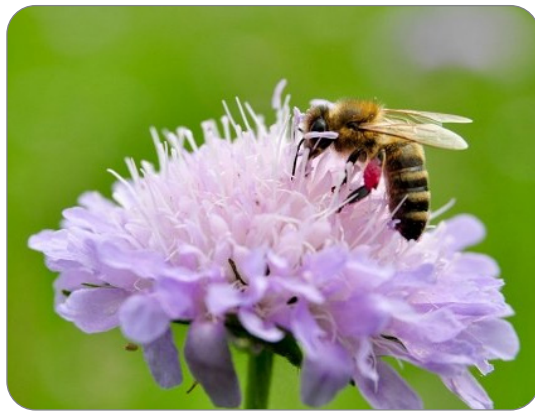
رسول خدا صلی الله علیه و اله و سلم فرموده اند: «إِنَّ مَثَلَ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ النَّحْلَةِ إِنْ صَاحَبْتَهُ نَفَعَكَ وَإِنْ شَاوَرْتَهُ نَفَعَكَ وَإِنْ جَالَسْتَهُ نَفَعَكَ وَكُلُّ شَأْنِهِ مَنَافِعٌ وَكَذَلِكَ النَّحْلَةُ كُلُّ شَأْنِهَا مَنَافِعٌ» (احسائی، ۱۳۶۲). یعنی آنکه: مؤمن چون زنبور عسل است؛ اگر همراه او باشی سودت دهد و اگر با او مشورت کنی، نفعت رساند و اگر با او همنشین گردی، منتفع شوی و تمامی شئون مومن منفعت است همچنان که زنبور عسل نیز سراسر کارهایش سودمند است. در بیانی دیگر از رسول خدا صلی الله علیه و اله نقل است که: «الْمُؤْمِنُ كَالنَّحْلَةِ تَأْكُلُ طَيِّبًا وَتَضَعُ طَيِّبًا وَقَعَتْ فَلَمْ تَكْسِرْ وَلَمْ تَفْسُدْ» یعنی آن که: مؤمن چون زنبور عسل است، از چیزهای پاکیزه می خورد و محصولات پاکیزه از خود به جا می نهد. (بر روی گل و گیاه می نشیند، در حالی که نه آن را می شکند و نه آن را تباه می کند) (مجلسی، ۱۲۷۵).

در عسلدان که قبل از پیش معده و معده اصلی زنبور عسل قرار گرفته، پس از فرآیندهای شیمیایی و فیزیکی تبدیل به عسل شده و مجدداً از همان مسیر قبلی به سلول های شان برگردانده شده و در این سلول ها ذخیره می شود. در عسلدان شهد گل ها با دو تغییر فیزیکی و شیمیایی تبدیل به عسل می شود. در تغییر فیزیکی آب اضافی شهد یا عسل خام گرفته شده و رطوبت شهد از بیش از ۵۰ درصد به کمتر از ۲۰ درصد کاهش می یابد و در تغییر شیمیایی با اضافه شدن آنزیم ها قندهای موجود در شهد به قندهای ساده تر شکسته می شود و سپس در سلول های شان ها ذخیره شده و روی سلول های عسل رسیده با پولک های مومی پوشانده می شود (طهماسبی، ۱۴۰۰). با توجه به فرآیند و مسیر تولید عسل در بدن زنبور عسل، اشاره قرآن به خروج عسل از شکم زنبور عسل و تصورات نادرست انسان ها از تولید عسل حتی در قرن حاضر نیز یکی دیگر از معجزه های قرآن می باشد.

۳. مرور روایات و احادیث منقول از حضرات معصومین (ع) در

اهمیت عسل و زنبور عسل

علاوه بر آیات مبارک قرآن کریم در اهمیت زنبور عسل، روایات و احادیث معتبر فراوانی از ائمه معصومین (ع) موجود است که هر یک به نوعی بر اهمیت زندگی این حشره مفید

تصویر شماره ۳: استفاده زنبور عسل از گیاهان و گل ها بدون آسیب رساندن به آنها.

ابن ائیر در کتاب النهایه و در باب شباهت میان مؤمن و زنبور عسل، از یازده صفت نام برده و می نویسد: «وجه المشابهة بینهما حذق التحل و فطنته و قلة أذاه و حقارته و منفعته و قنوعه و سعیه فی اللیل و تنزهه عن الأقدار و طیب أکله»

همان گونه که ملاحظه می گردد در فرهنگ روایات، یکی از جهات ارزشمندی زنبور عسل، شباهت چشمگیری است که بین آن و مومن حقیقی دیده می شود تا جایی که این مخلوق پاک و پر منفعت، نماد مومن معرفی گردیده است.

هوس ها و هواهای نفسانی.»

در باب الگو قرار دادن زنبور عسل در روایتی دیگر از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده است که این چنین است: «کن کالتحل و لا تکن کالتمل، یعنی بسان زنبور عسل باش و مثل مورچه نباش!» (آمدی، ۱۳۷۵). زنبور و مورچه هر دو از نظر زیست شناسی و سیستماتیک در کلاس یا رده حشرات و راسته بال غشائیان قرار دارند. علاوه بر آن شباهت های رفتاری زیادی با هم دارند و هر دو دارای زندگی اجتماعی می باشند. اما این دو حشره مشابه، اختلافات بزرگی نیز با یکدیگر دارند. مسلماً این حدیث نبوی به تفاوت های رفتاری و زندگی زنبور عسل و مورچه اشاره دارد. شاید یکی از تفاوت های اساسی و مهم زنبور با مورچه این است که مورچه تنها و تنها مصرف کننده است و چیز جدیدی تولید نمی کند؛ این حشره خاکی و خاکزی معمولاً همان چیزهایی را که جمع آوری کرده، به مصرف می رساند! در حالی که زنبور عسل این گونه نیست.

و أنه لا يأكل من كسب غيره و نُحُولُهُ و طاعته لأميره؛ وجه شباهت مؤمن به زنبور عسل، استادی و مهارت، هوش و زیرکی، بی آزاری، فروتنی، مهربانی، سودمندی، قناعت، تلاش وافر و کوشائی او، دوری او از پلیدی ها و پاکیزگی خوراکش و این که از دسترنج دیگری نخورد و بخشش و فرمان بری از فرمانده خود می باشد» (المقریزی، ۱۳۲۵). او در ادامه برای زنبور عسل آفاتی ذکر می کند و می گوید همین آفات برای مؤمن نیز وجود دارد و از شش آفت مشترک یاد می نماید که عبارتند از: «أَنَّ لِلنَّحْلِ آفَاتٍ تَقْطَعُهُ عَنْ عَمَلِهِ. مِنْهَا الظَّلْمَةُ وَ الْغِيْمُ وَ الرِّيحُ وَ الدِّخَانُ وَ الْمَاءُ وَ النَّارُ وَ كَذَلِكَ الْمُؤْمِنُ لَهُ آفَاتٌ تَقْتَرُهُ عَنْ عَمَلِهِ: ظَلْمَةُ الْغَفْلَةِ وَ غِيْمُ الشُّكِّ وَ رِيحُ الْفِتْنَةِ وَ دِخَانُ الْحَرَامِ وَ مَاءُ السَّعَةِ وَ نَارُ الْهَوَى؛ برای زنبور عسل آفاتی است که او را از کارش باز می دارد؛ مانند تاریکی، ابر، باد، دود، آب و آتش. مؤمنان را هم آفاتی است که از کارشان باز می دارند؛ مانند تاریکی و تیرگی غفلت، ابر شک و شبهه و تردید، باد فتنه، دود حرام یا غبار غلیظ گناه، آب رفاه زدگی و نادانی و آتش

تصویر شماره ۴: رفتار مصرف گرایانه مورچه و عادت تولید عسل زنبور نمونه ای از تفاوت های موجود بین آنها است.

که خوراک زنبور عسل از گل ها و مواد غذایی پاک و پاکیزه است و از مواد کثیف تنفر دارد، در صورتی که مورچه این گونه نیست و این حساسیت در او مشاهده نمی شود.

روایاتی در بیان خواص عسل

در بیان اهمیت و خاصیت درمانی عسل روایات زیادی در دست است. به عنوان مثال از حضرت علی علیه السلام به نقل از پیامبر گرامی اسلام صلوات الله تعالی علیه و آله

به عبارتی زنبور عسل مصرف کننده و تولید کننده و مورچه فقط مصرف کننده می باشد و صد البته که مصرف کنندگی زنبور عسل بسیار ناچیز است. از طرف دیگر اگر دقت کنیم، در می یابیم که زنبور عسل، تمام تلاشش صرف خودش نمی شود و به محیط اطراف خود و موجودات زنده زیست بوم خود سود می رساند. به طوری که آن چه که زنبور عسل خود مصرف می کند در برابر نفعی که به دیگران می رساند، بسیار ناچیز است. این در حالی است که مورچه چنین نیست و تنها به فکر خود می باشد. تفاوت دیگر این

کاملاً ممتاز و شناخته شده ای دارد، اما این قبیل روایات می توانند با ریزبینی و دقت بیشتری در محافل علمی و پزشکی مورد بررسی قرار گیرند و همچنان منشأ خیرات و برکات علمی و اقتصادی مهمی برای جامعه گردند.

۵. زنبورداری از مشاغل ارزشمند و مورد توصیه در اسلام

زنبورداری به عنوان یک فعالیت اقتصادی و تولیدی در عرصه کشاورزی، از مشاغل بسیار مطلوب در اسلام به شمار می رود که به برخی از دلایل آن اشاره می شود. امروزه علی‌رغم پیشرفت‌های علمی که در زمینه‌های مختلف صورت گرفته، هنوز هم مسأله غذا از نظر اجتماعی و اقتصادی در درجه اول اهمیت قرار دارد و به عنوان یک مسأله راهبردی مطرح می باشد؛ به طوری که یکی از مراتب اقتدار پایه ای و توانمندی های بنیادی یک کشور را در حلقه اول با سطح امنیت غذایی و نوع غذای مردم آن کشور می سنجند. در همین زمینه، در کلامی منسوب به امام باقر علیه السلام، تولید مواد غذایی مورد نیاز عموم انسان ها، در واقع نوعی بستر سازی الهی برای زیست آن ها، به شمار می رود آنجا که می فرمایند: «خیر الأعمال زرع الحرث یزرعه فیأکل منه البرّ و الفاجر» بهترین کارها کشاورزی است که نفعش عاید عموم مردم می شود و از محصول آن همگان استفاده می نمایند (نوری طبرسی، ۱۳۶۸). بدون شک اگر به کشاورزی به عنوان یک مفهوم عام و عرصه گسترده تولید غذا نگاه کنیم، بر اساس احادیثی نظیر روایت فوق اشتغال به زراعت، باغبانی، دامپروری، زنبورداری و سایر رشته‌های کشاورزی به لحاظ تامین بخشی از نیازهای غذایی انسان‌ها، حائز اهمیت دینی و دنیوی و ارزش فوق‌العاده مادی و معنوی می باشد.

چنین رسیده که: «پنج چیز فراموشی را بر طرف می کند، به حافظه می افزاید و بلغم را از بین می برد که عبارتند از: مسواک زدن، روزه گرفتن، خواندن قرآن، خوردن عسل و خوردن کندر» (مجلسی، ۱۲۷۵). این دست روایات ضمن ارزش درمانی و تغذیه ای غیر قابل توصیف، ارزش ها و کدهای علمی گران قدری در بر دارند به گونه ای که به عنوان نمونه بیش از هزار سال پیش، از خواص دارویی عسل، آثار فیزیولوژیک و بیوشیمیایی مصرف عسل در درمان بیماری های عصبی، بیماری های روان شناختی، فراموشی و قرابت های علمی خواص عسل و خواص کندر صحبت به میان آورده است. در تایید اثرات شادی بخش و نشاط آفرین مصرف عسل بر اعصاب، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم فرموده اند: «الطيب یسر و العسل یسر و النظر الی الخضرة یسر و الركوب یسر» یعنی آنکه: بوی خوش، خوردن عسل، نگاه کردن به سبزه و سوارکاری موجب نشاط و طراوت روح می گردد (نوری طبرسی، ۱۳۶۸). هم چنین روایت شده که امام رضا علیه السلام فرمودند: «هر کسی که می خواهد در طول فصل زمستان از سرما خوردگی ایمن باشد، هر روز سه قاشق (لقمه) عسل بنوشد» (۴). آخرین روایتی که اشاره می شود این که امام موسی کاظم (علیه السلام) نیز در بیان خواص عسل فرموده اند: «بیماران، از راهی بهتر از خوردن عسل، درمان نیافته اند.» (کلینی، ۱۲۷۶).

ناگفته نماند خداوند متعال هم در سوره نحل، عسل را مایه شفا و درمان بیماری ها معرفی می کند. این در حالی است که کلمه «شفا» برای سایر خوراکی های مرسوم، مهم و بعضاً مهم در قرآن کریم نظیر خرما، انگور، شیر، گوشت و ... استفاده نشده است: «فیه شفاءٌ لِلنَّاسِ»؛ لازم به ذکر است که گرچه در طب سنتی و اسلامی، عسل جایگاه

تصویر شماره ۵: ارتباط مستقیم زنبورداری و باغبانی و تاثیر گرده افشانی بر افزایش محصول باغات.

زنبور داری علاوه بر تامین بخشی از غذای مورد نیاز مردم، می تواند باعث رونق هر چه بیشتر کشاورزی و افزایش بازده محصولات کشاورزی و صرفه اقتصادی آنها از طریق گرده افشانی گردد و نقش مهمی در تامین امنیت غذایی انسان ایفا کند، به طوری که فعالیت زنبوران عسل در ایران بر اساس تحقیقات انجام شده ۹۰ برابر تولیدات مستقیم آنها در افزایش تولیدات زراعی و باغی و حفظ محیط زیست تاثیرگذار می باشد و در جهان نیز صنعت زنبورداری ۶۰ تا ۱۴۳ برابر تولیدات مستقیم اش بر افزایش تولیدات کشاورزی و تولید غذای انسان تاثیرگذار است (طهماسبی و پورقزایی، ۱۳۷۹).

نتیجه گیری و پیشنهادات

یکی از سفارش های اخلاقی آیین سعادت بخش اسلام، کسب شناخت عمیق از نعمات الهی و درک فلسفه وجودی آنها است. زنبور عسل، به عنوان یکی از این نعمات بزرگ، در فرهنگ اسلامی جایگاه ویژه ای دارد. بر اساس نتایج مطالعه حاضر در آیات قرآن کریم به صورت مستقیم به موضوعات مهمی نظیر نحوه خانه سازی، جنس زنبور عسل، نحوه تغذیه زنبور عسل، خواص درمانی و شفا بخشی عسل و همچنین تشریح نحوه و فرآیند تولید عسل اشاره شده است و در روایات اسلامی نیز علاوه بر ذکر خواص درمانی عسل بر توجه به نکات اخلاقی و الگو برداری انسان از زندگی زنبور عسل تاکید شده و این تفکر می تواند همگان بویژه فعالان صنعت زنبور را به سخت کوشی دقیق و نظم و همکاری های موثر اجتماعی، روحیه کارگروهی و تعاملات بی آسیب و بلکه ایثارگرانه و رعایت بهداشت به معنای واقعی کلمه در کلیه امور فکری، مادی و معنوی ترغیب نماید. برای مثال از خودگذشتگی کارگران مدافع کندو که برای دفاع از اجتماع خود، درسی اخلاقی برای فعالان این صنعت می باشد. همچنین اینکه ملکه با جمعی از کارگران، سرپناه آماده و پر از ذخیره غذایی را برای بخشی از جامعه و عده ای هم نوع خود به جا می گذارند و خود با شرایطی سخت، زندگی جدید و مخاطره آمیز را از صفر شروع می نمایند، مصداق هایی از ایثار و درس های اخلاقی برای انسان های متفکر است. به نظر می رسد با توجه به تاکید قرآن بر تفکر و تعمق انسان در زندگی زنبور عسل که می تواند در ایجاد نگرش جامع تر به زنبور عسل و تقویت زیرساخت های فکری، اخلاقی و

از امام علی (علیه السلام) در تفسیر آیه «هو أنشأکم من الأرض و استعمرکم فیها» (قرآن کریم، سوره هود، آیه ۶۱) روایت شده که خداوند به مردم امر نموده تا زمین را با کشاورزی آباد سازند و بدین وسیله خوراکشان را از غلات و حبوبات و میوه ها و سایر روئیدنی ها تأمین و در آسایش زندگی کنند (علم الهدی، ۱۳۹۰ و نوری طبرسی، ۱۳۶۸). بر اساس این آیه و روایت تفسیری آن بی شک فعالیت های مختلف در بخش کشاورزی از جمله زنبورداری توصیه شده است. از طرف دیگر با توجه به نقش اساسی زنبور عسل در گرده افشانی و وابستگی محصولات زراعی و باغی به فعالیت زنبور عسل، اهمیت زنبورداری به عنوان یکی از شاخه های کشاورزی برای تامین غذای مورد نیاز انسان ها بیشتر روشن می شود. در ضمن زنبورداری یکی از راه هایی است که انسان با انجام آن وظیفه خود را در قبال محیط زیست و حفظ کره زمین انجام می دهد.

زنبور داری، عامل تامین امنیت غذایی و قطع وابستگی خارجی

یکی از راه های ضربه زدن به استقلال کشورها توسط دشمنان، استفاده آن ها از غذا به عنوان یک حربه جنگی است. آنان می دانند که محروم سازی و نابودی منابع تولید غذا یا تخریب کشاورزی، از جنگ فیزیکی کم هزینه تر و گاهی موثرتر می باشد. این شگرد دشمنان در تحریم های غذایی و نابودی کشاورزی و از جمله دامپروری در قرآن کریم نیز به صراحت مورد تذکر واقع شده و به عنوان مثال در سوره مبارکه بقره و در آیه شریفه ۲۰۵ چنین آمده است: «و اذا تولي في الارض ليفسد فيها و يهلك الحرث و النسل» ای پیامبر، دشمنان منافق هنگامی که از نزدت خارج می شوند، می کوشند تا در زمین فساد ایجاد کنند و زراعت و نسل را نابود سازند (قرآن کریم، سوره نمل آیات ۶۸ و ۶۸). بنابراین دشمنان به این نکته به خوبی آگاهند که یکی از راه هایی که می توانند ضربه و لطمه ای به امت اسلامی وارد سازند، نابودی کشاورزی به معنای گسترده آن است و از روش های مختلفی برای این منظور اقدام می نمایند که امروزه فعالیت های بیوآگروتور و بیسم (عملیات تروریستی در بخش زیست-کشاورزی) از جدیدترین روش ها در این زمینه به شمار می رود. به این ترتیب در شرایط جنگ اقتصادی هرگونه فعالیت تولیدی برای قطع وابستگی به خارج از کشور ارزشمند و قابل ستایش است. در این میان

رفتاری فعالان صنعت زنبورداری موثر باشد، لزوم توجه به و دانش بومی در کنار دانش روز و تحقیقات زیستی مدرن فرهنگ، ابعاد معنوی و اعتقادی و نگرش ژرف به زنبورعسل برای توسعه پایدار صنعت زنبورداری اجتناب ناپذیر است.

منبع ها:

- آمدی، ابوالفتح، ۱۳۷۵ق، غرالحکم و درر الکلم، جلد ۱ صفحه ۳۲۴ دارالکتب الإسلامية.
- احسائی، م، ۱۴۰۳ق، عوالی اللالی، ج ۴، ص ۱۳۲، ح ۲۲۸، انتشارات سیدالشهدا، تهران، ایران.
- المقربزی، احمد بن علی، نحل عبر النحل، قاهره، مکتبه الخانجی، ص ۶۳.
- امام علی ابن موسی الرضا (ع)، ۱۳۸۴، طب الامام الرضا علیه السلام، صفحه ۳۷، انتشارات ذوی القربی.
- پری چهره، شبنم و غلامحسین طهماسبی، ۱۴۰۰، بررسی خواص ضد باکتریایی عسل زنبور عسل کوچک.
- florea Apis* بر روی هلیکوباکتر پیلوری در شرایط درون تنی و برون تنی در ایران، گزارش نهایی طرح پسادکتر، صندوق شکوفایی و نوآوری معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری.
- جعفری، محمدتقی، ۱۳۸۵، علم و دین در حیات معقول، تهران: موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- رسد حمید؛ محمدحسن انتظاری؛ بهزاد مهکی؛ مریم نورانی؛ ناصح پهلوانی، ۱۳۹۷، تاثیر مصرف عسل بر فشار خون و قند خون ناشتا (یک کارآزمایی بالینی تصادفی شده)، مجله دانشکده پزشکی، ۸۵۳: (۱)۶۱-۸۶۳.
- شهرستانی، نعمت الله، ۱۳۸۰، زنبور عسل و پرورش آن، انتشارات سپهر، تهران.
- طهماسبی، غلامحسین، ۱۳۹۹، پرورش ملکه زنبور عسل، چاپ سوم، نشر آموزش کشاورزی، وزارت جهاد کشاورزی، ۲۲۴ صفحه.
- طهماسبی، غلامحسین، ۱۴۰۰، ریخت شناسی و تشریح زنبور عسل، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۲۲۹ صفحه.
- طهماسبی، غلامحسین و حسین پورقرایی، ۱۳۷۹، ارزش زنبور عسل در افزایش محصولات کشاورزی ایران، اقتصاد، کشاورزی و توسعه، شماره ۳: ۱۴۴-۱۳۱.
- علم الهدی، س م، ۱۳۹۰، المحکم و المتشابه، ص ۵۸ انتشارات مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- قرآن کریم سوره بقره، آیه ۲۰۵.
- قرآن کریم، سوره نمل آیات ۶۸ و ۶۸.
- قرآن کریم، سوره هود، آیه ۶۱.
- کلینی، م، ۱۴۰۷ق، الکافی جلد ۶ صفحه ۳۳۲ حدیث ۵، دارالکتب الإسلامية.
- مجلسی، م، ۱۳۱۵ قمری، بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۰، ناشر دارالکتب اسلامی، قم.
- مجلسی، م، ۱۳۱۵ قمری، بحار الانوار، ج ۶۱، ص ۲۳۸، ناشر دارالکتب اسلامی، قم.
- نوری طبرسی، م، ح، ۱۳۶۸، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۱۳، ص ۱۹۴، انتشارات آل البيت.
- نوری طبرسی، م، ح، ۱۳۶۸، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۱۳، ص ۱۹۵، انتشارات آل البيت.
- نوری طبرسی، م، ح، ۱۳۶۸، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۱۶، ص ۳۶۷، انتشارات آل البيت.
- یعقوبی، زهرا، ۱۳۸۲، خواص درمانی عسل، نشریه بشارت، شماره ۳۶.

Ayala, G., Escobedo-Hinojosa, W. I., de La Cruz-Herrera, C. F., & Romero, I. 2014. Exploring alternative treatments for *Helicobacter pylori* infection. *World journal of gastroenterology: WJG*, 20(6): 1450.

Candiracci, M., Piatti, E., Dominguez-Barragán, M., García-Antrás, D., Morgado, B., Ruano, D., ... & Castaño, A. 2012. Anti-inflammatory activity of a honey flavonoid extract on lipopolysaccharide-activated N13 microglial cells. *Journal of agricultural and food chemistry*, 60(50): 12304-12311

Duarte, A. W. F. 2009. Mel de abelhas nativas e africanizadas do Estado de Alagoas: composição química, segurança microbiológica e atividade terapêutica (Master's dissertation). Alagoas: Universidade Federal de Alagoas.

Kassim, M., Achoui, M., Mustafa, M. R., Mohd, M. A., & Yusoff, K. M. 2010. Ellagic acid, phenolic acids, and flavonoids in Malaysian honey extracts demonstrate in vitro anti-inflammatory activity. *Nutrition research*, 30(9): 650-659.

Samarghandian, S., Farkhondeh, T., & Samini, F. 2017. Honey and health: A review of recent clinical research. *Pharmacognosy research*, 9(2): 121.

Sergiel, I., Pohl, P., Biesaga, M., Mironczyk, A. 2014. Suitability of three-dimensional (2D) synchronous fluorescence spectroscopy for fingerprint analysis of honey samples with reference to their phenolic profiles, *Food Chemistry*. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.foodchem.08.069>

Siavoshi farideh, Marzieh Sahraei, Hoda Ebrahimi, Abdolfatah Sarrafnejad, Parastoo Saniee. 2018. Natural fruits, flowers, honey, and honeybees harbor *Helicobacter pylori*-positive yeasts. *Helicobacter*. 2018;e12471.

Tahmasbi, Gh. 2009. The effect of temperature and humidity on grooming behaviour of honeybee, *Apis mellifera* (Hymenoptera: Apidea) colonies against *varroa* mite, *Varroa destructor* (Acari: varroidae). *Journal of Entomological Society of Iran*. 28(2): 7-23.

Whyte, A., & Gibson, D. 2019. Adult obstructive sleep apnoea: Pathogenesis, importance, diagnosis and imaging. *Journal of Medical Imaging and Radiation Oncology*.

Honeybee and beekeeping in the mirror of the verses of the Holy Quran and Islamic traditions

1. H. Jahangiri¹, GH. Tahmasbi², A. Mahbobi³, M. Khojastehkey⁴

1. Expert of the Center for Islamic Studies and Research, Representative Office of the Guardian in the Ministry of Agricultural Jihad, Qom, Iran

2. Honey bee department, Animal Science Research Institute, Honey bee department, Animal Science Research Institute, Agricultural Research, Education and Extension Organization (AREEO), Karaj, Iran.

3. Expert of the Agricultural Jihad Organization of Qom Province, Qom, Iran

4. Animal Science Research Department, Agricultural and Natural Resources Research and Education Center of Qom Province, Agricultural Research, Education and Extension Organization, Qom, Iran

DOI: 10.22092/hbsj.2022.127045

Abstract

Bees have far older life than human on Earth, and according to historical evidence, honeybee has been involved in human nutrition since the beginning of human creation. Nowadays, in the era of development of bee industry all over the world, it seems that there are still unknown aspects of bee life that knowing it can have a great impact on the success of the workers in this industry. One of these important aspects is to pay attention to the references that exist in the divine religions, including Islam, about bees and its benefits. Examining the verses of the Holy Quran and Islamic traditions can be effective in creating a more comprehensive view of bees and strengthening the intellectual infrastructure of beekeeping industry activists. Therefore, the present study examines Islamic narrative sources and Quranic interpretations to try to identify issues related to the creation, lifestyle and behavior of bees and also mentions the statements made about the healing properties of honey and bee products. Based on the results of the present study, in the verses of the Holy Quran, important issues such as how to build a house, determination the sex of bees, how to feed bees, the healing properties of honey, as well as the process of honey production are directly mentioned, and in Islamic traditions, also the healing properties of honey, moral points and human modeling of bee life are emphasized.

Key words: Honey Bee, Holy Quran, Islamic Traditions.

Corresponding Author: H. Jahangiri

Email: mahdikhojastehkey@yahoo.com

